SERGIU COGUT
Institutul de Filologie
(Chişinău)

MENIPPEEA – O SURSĂ A ROMANULUI POLIFONIC

Contribuţia savantului Mihail Bahtin la dezvoltarea teoriei romanului este destul de complexă. Pentru a o înţelege în nuanţe, este necesară precizarea şi edificarea unei distincţii fundamentale operate de ilustrul teoretician literar în cadrul acestei discipline. Distincţia dată se referă la două serii literare contrastante: prima – seria genurilor aşa-numite „oficiale" sau „poetice" (epopeea, lirica, tragedia) şi cealaltă – seria genului romanesc, M. Bahtin fiind considerat promotorul celei de a doua. Cercetătorul Marian Vasile într-o lucrare consacrată moştenirii ştiinţifice bahtiniene, pornind de la celebra confruntare dintre acesta şi reprezentanţii şcolii formale ruse, descria contribuţia lui astfel: „Bahtin a resimţit la rândul său tăria poeticii formaliste, încât va fi nevoit să-şi împartă domeniul literar cu adversarii săi: va lăsa în seama stilisticii lingvistice seria genurilor aşa-numite «poetice», dar va crea, în compensaţie, un obiect special pe care să-şi exercite propriile teorii, anume *romanul*, un «antigen», refractar metodei formale" [1, p. 72]. Aşa stând lucrurile, „toată literatura lumii, de la Homer la futurism, suprarealism (cu speciile implicate: epopeea, tragedia, lirica), reprezintă o serie literară numită *monologică*, întrucât închide enunţul într-un singur sens, pe care i-l impune tiranic autorul. Pe de altă parte, Bahtin construieşte, în chip curios, o altă serie literară (…) ilustrată de genul romanesc, căruia îi descoperă o tradiţie îndelungată, din Antichitate până azi, constituită din speciile hibride, tragic-comice, periferice, neoficializate, şi care s-au împotrivit dintotdeauna literaturii culte. Această serie se distinge prin asumarea şi încorporarea discursului dialogic" [1, p. 72]. Predilecţia pentru roman se explică prin faptul că acesta e conceput de către marele savant ca „aureolat cu însuşirile unui teritoriu inedit, fabulos, exponent al semnificaţiilor democrate şi umaniste" [1, p. 73]. Însă Bahtin a depistat că şi în dezvoltarea romanului există „două linii stilistice": prima e ilustrată de „romanul sofistic" sau grec, iar a doua se referă la romanul ce relevă unghiul de vedere al eterolingvismului asupra literaturii şi corespunde discursului dialogic, fenomenul eterolingvismului manifestându-se în domeniul beletristicii atunci când scriitorul recurge, în elaborarea romanelor sale, la combinaţii ale variatelor limbaje sociale, specifice celor mai felurite pături ale societăţii. O treaptă foarte importantă în evoluţia romanului dialogic a constituit-o satira numită menippee. Acest subiect este foarte des ignorat de către exegeţii operei lui M. Bahtin şi teoreticienii literari, ale căror lucrări sunt scrise în română. Genul dat face parte din domeniul serios-ilarului şi „îşi trage denumirea şi forma clasică de la filozoful Menipp din Hadara, care a trăit în secolul al III-lea î.n.Hr." [2, p. 155-156]. Menipp era un filozof cinic şi autor de satire, fiind, potrivit lui Diogene Laertius, sclav prin origine. El însuşi a fost poreclit „serios-ilarul".

Înainte de a începe caracterizarea menippeei, Bahtin abordează problema genului literar ca oglindă a tendinţelor apreciate drept „cele mai stabile, «eterne» din dezvoltarea literaturii" [2, p. 146]. Astfel, „elementele arhaice care se păstrează în gen nu sunt moarte, ci mereu vii, cu alte cuvinte, mereu capabile de a se înnoi. Genul trăieşte prin prezent, dar n u-ş i u i t ă nicicând trecutul, originea sa. El reprezintă memoria artistică în procesul dezvoltării literaturii şi de aceea este în măsură să asigure u n i t a t e a şi c o n t i n u i t a t e a acestei dezvoltări" [2, p. 147].

BDD-A6915 © 2010 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:53:16 UTC)

Menippeea este cunoscută în lumea anglofonă şi cu denumirea „pasquinade" tradusă „pamflet". Termenul „pasquinade" provine de la toponimul Pasquino, porecla populară a unei statui din Roma, de care pamfletarii obişnuiau să îşi lipească lucrările.

În monografia sa dedicată poeticii lui Dostoievski, a cărui operă el o consideră ca fiind culmea la care a ajuns în procesul dezvoltării sale romanul dialogic, M. Bahtin caracterizează menippeea, enumerând şi comentând 14 particularităţi ale acestui gen. Dintre acestea, teoreticianul rus susţine că a treia e primordială şi „constă în aceea că aventura ca şi fantasticul de cea mai mare îndrăzneală şi neînfrânare sunt lăuntric motivate, îndreptăţite şi consfinţite aici de un scop pur ideatic-filozofic – acela de a crea situaţii extraordinare, spre a provoca şi a încerca ideea, cuvântul filozofic, adevărul încarnat în figura înţeleptului, căutător al acestui adevăr" [2, p. 158]. Iar această încercare a înţeleptului „înseamnă încercarea poziţiei sale filozofice în lume (…). În acest sens putem spune că subiectul menippeei îl formează aventurile ideii sau ale adevărului în lume: pe pământ, în infern, în Olimp" [2, p. 159]. În legătură cu aceasta şi ca o consecinţă a excepţionalului universalism filozofic specific acestui gen, „menippeea este construită pe trei planuri" [2, p. 160]: pământul, infernul şi Olimpul.

O altă particularitate „extrem de importantă a menippeei este asocierea organică în cadrul ei a fantasticului liber, a simbolicii şi, uneori, a elementului mistic-religios cu un naturalism de speluncă extrem şi grosolan (din punctul nostru de vedere)" [2, p. 159].

Caracteristice pentru acest gen sunt şi scandalurile, excentricităţile, vorbele şi izbucnirile nelalocul lor, cât şi aşa-numitul „cuvânt deplasat", care sau reflectă o sinceritate cinică, sau demască cu profanare cele sfinte, sau calcă în mod evident eticheta.

Pentru prima dată apare în menippee şi experimentul moral-psihologic, ce se realizează prin „zugrăvirea stărilor moral-psihice neobişnuite, anormale ale omului, bunăoară demenţa sub toate aspectele ei (…), dedublarea personalităţii, reveria neînfrânată, visele fantastice, patimile care frizează nebunia, sinuciderile etc." [2, p. 161].

Mihail Bahtin atribuie menippeei şi „elemente de utopie socială, care sunt introduse sub formă de vise ori de călătorii în ţări neştiute" [2, p. 163].

După caracterizarea pe care o face savantul menippeei şi genurilor înrudite cu ea (diatriba, solilocul, simpozionul), el îşi propune să analizeze cele două scrieri din ultima perioadă a creaţiei lui Dostoievski – *Bobok* (inclusă, ca şi a doua, în celebrul *Jurnal de scriitor*, a cărui traducere în română din 2008 a operat o modificare a titlului acesteia, optând pentru *Bobul*), cealaltă fiind *Visul unui om ridicol*. M. Bahtin susţine chiar că ele „pot fi intitulate menippee în accepţia aproape pur antică a termenului, deoarece particularităţile clasice ale acestui gen se manifestă în ele cu claritate şi plenitudine" [2, p. 190], fiind, în privinţa genului, operele-cheie ale marelui prozator.

Apoi poeticianul rus se ocupă şi de opere dostoievskiene, la fel înrudite în esenţă cu menippeea, dar de un tip oarecum diferit şi căruia îi lipseşte elementul fantastic direct. Acestea sunt *Smerita*, *Însemnări din subterană* şi *O întâmplare penibilă*.

La finele analizei particularităţilor de gen ale menippeei în creaţia lui Dostoievski, susţinând că acest reprezentant de marcă al literaturii antice carnavalizate prinde rădăcini şi în romanele marelui scriitor, citează cazurile pe care le consideră cele mai importante. Astfel, în *Crimă şi pedeapsă*, scena în care Raskolnikov îi face Soniei prima vizită, citindu-i din *Evanghelie*, este „o menippee creştinizată aproape desăvârşită" [2, p. 216], iar în *Idiotul*, menippee este spovedania lui Ippolit, pe când în capodopera *Fraţii Karamazov*, convorbirea lui Ivan cu Aleoşa în localul „Metropol" este şi ea o menippee admirabilă, în care autorul a introdus „o altă satiră – *Legenda Marelui Inchizitor*, cu valoare autonomă" [2, p. 217].

BDD-A6915 © 2010 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:53:16 UTC)

În acest roman, o menippee autentică este şi discuţia dintre Ivan şi diavolul, „vedenia" sa.

Această abordare bahtiniană a unor opere dostoievskiene prin prisma înrudirii lor cu genul carnavalizat al menippeei nu a rămas fără ecou în cercurile teoreticienilor literari, unii dintre aceştia ridicând obiecţii la adresa ei. Astfel, cunoscutul cercetător american René Wellek, într-un studiu de al său intitulat *Bakhtin's view of Dostoevsky*: „*Polyphony*" *and* „*Carnivalesque*"[1], consideră afirmaţia lui M. Bahtin că povestirea *Bobul*, publicată de F. M. Dostoievski în 1873, „constituie (…) microcosmul întregii sale opere" [2, p. 200] drept o teză nefondată, explicându-şi poziţia astfel: „Dacă ea utilizează teme comune altor romane ale lui Dostoievski, ele sunt, din motive cronologice evidente, mai degrabă ecouri, reiterări ale ideilor lui Dostoievski formulate cu mult înainte de 1873. Eu nu am găsit nici o mărturie că Dostoievski într-adevăr îl cunoştea pe Lucian sau pe Seneca sau oarecare «satiră menippee» în sensul strict al cuvântului, dar cineva poate admite că *Bobul* aparţine vag genului «dialogurilor morţilor», cu toate că acele pe care Dostoievski le-ar fi putut cunoaşte, cele ale Fenelon şi ale lui Fontenelle, sunt dezbateri plate şi monotone în lumea de dincolo care în nici un fel nu anticipă umorul negru şi atmosfera macabră a schiţei lui Dostoievski" [3].

Iar în ce priveşte al doilea exemplu de menippee dostoievskiană pe care ni-l propune M. Bahtin, cel al povestirii *Visul unui om ridicol*, remarcabilul teoretician american afirmă că aceasta poate fi asimilată satirei menippee „doar declarând că utopia şi vedenia din vis sunt părţi ale menippeei". Acestea fiind spuse, el remarcă: „Îmi pare totalmente arbitrar să includ vedenia din vis (un mijloc, după cum ştie Bahtin, folosit în cele mai variate contexte, pretutindeni şi în toate timpurile, întrucât visarea e o activitate universală a omului) şi utopia vârstei de aur în categoria «satiră menippee»" [3].

O poziţie asemănătoare cu cea a lui R. Wellek este adoptată şi de cercetătorul M. Gasparov. Astfel, S. Vatcenko descrie în studiul său *О статусе термина «менипея» в современной науке*[2] *polemica dintre acest M. Gasparov şi V. Mahlin referitoare anume la conceptul bahtinian care este şi subiectul studiului de faţă. Aşadar, M. Gasparov „apreciază drept neconvingătoare, generată de «fantezia literară» a lui M. Bahtin versiunea fragmentului istoriei literare, care are legătură cu devenirea genului romanesc, ce se alimentează energetic în diferite etape istorico-culturale cu focul nestins al «amesteculuі» de limbaje poetice, păstrătoarea cărora se dovedeşte a fi «ipotetica» formaţie literară numită de M. Bahtin menippee, care reprezintă domeniul genurilor serios-ilare*." [4]. *Cercetătorul în cauză menţionează şi concreteţea aparentă a „unei anumite serii literare «hiperbolic» extinse în timp, acoperind toată literatura universală (de la fragmentele ce nu s-au păstrat ale lui Antistene, Heraclit, Bion şi operele ce au ajuns până la noi ale lui Petronius, Apuleius, Lucian până la romanele lui Dostoievski)*" [4].

De partea cealaltă, V. Mahlin, în articolul său dedicat menippeei şi inclus într-o enciclopedie de termeni literari, aduce argumente întru susţinerea acestui concept bahtinian ca termen al poeticii istorice. Argumentele în cauză „ca şi cum ar conţine răspunsuri la observaţiile lui M. Gasparov şi anticipă întrebările acelor specialişti care meditează asupra posibilităţilor de a apela la această categorie pentru o «aplicare ştiinţifico-productivă adecvată a ei în cercetările istorico-literare şi teoretice»" [4].

Autorul acestui studiu dedicat menippeei conchide că un merit deosebit al lui M. Bahtin constă în faptul că în lucrările sale el a atribuit acesteia o dimensiune

[1] *Concepţia lui Bahtin despre Dostoievski*: „*polifonie*" *şi* „*carnavalesc*" – traducerea ne aparţine, S. C.

[2] *Despre statutul termenului „menippee" în ştiinţa contemporană*" – traducerea ne aparţine, S. C.

BDD-A6915 © 2010 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:53:16 UTC)

fundamental-universală şi a descoperit importanţa ei la intersectarea poeticii, esteticii filozofice şi ontologiei etic orientate, astfel creând un precedent nu atât al „conservării" valorilor tradiţionale ale ştiinţei literare, cât al transformării lor creatoare.

Luând drept model perspectiva lui M. Bahtin de a aborda cele două scrieri dostoievskiene, considerându-le a fi exponente ilustrative ale menippeei, putem încadra în categoria acesteia, într-o măsură mai mare sau mai mică, Sărmanul Dionis şi *Geniu pustiu* de M. Eminescu, cât şi celebra poveste crengiană *Ivan Turbincă*. Astfel, prima este, din punctul de vedere al construcţiei, o scriere în centrul căreia este visul: Dionis, un „băiet sărac", ce se simte atras de „lucruri metafizice" retrăieşte experienţa uneia dintre reîncarnările sale trecute în ipostaza unui călugăr pe nume Dan ce exista tocmai pe timpul lui Alexandru cel Bun. Acest Dan e îndrăgostit de Maria şi împreună cu aceasta întreprinde o călătorie pe lună. În acest caz este vorba de un vis în vis. Trebuie menţionat că şi în *Visul unui om ridicol* citim următoarele: „De exemplu, deodată mi-a venit în minte gândul foarte ciudat că, dacă aş fi trăit înainte pe lună sau pe Marte şi aş fi comis acolo cea mai ruşinoasă şi mai necinstită faptă din câte se pot imagina şi, din cauza ei, aş fi fost batjocorit şi dezonorat acolo…" [5, p. 804].

Iar în *Geniu pustiu* avem tandemul Toma şi Ioan, prin intermediul căruia se realizează dedublarea personalităţii. Tot aici depistăm şi motivul sinuciderii, căci Poesis, iubita lui Toma, este cea care îşi pune capăt zilelor.

În povestea lui Ion Creangă ne sunt relatate călătoria şi peripeţiile soldatului rus Ivan atât pe pământ, cât şi pe tărâmurile lumii celeilalte: în rai şi în iad. Aici întâlnim şi ceea ce Bahtin numeşte „cuvânt deplasat", anume în discuţia lui Ivan cu Moartea, când acesta îi porunceşte „Paşol, Vidma, na turbinca!". Aşa stând lucrurile, merită menţionat faptul că această discuţie dintre Ivan şi Moarte poate fi uşor atribuită aşa-numitului „dialog din prag", deoarece are loc la poarta raiului, la fel ca şi cea dintre soldatul rus şi Sfântul Petre. Dar este memorabilă şi scena dialogului dintre Ivan şi draci de la poarta cealaltă a iadului. În cazul acestei scrieri, Ion Creangă reuşeşte să creeze o veritabilă atmosferă de carnaval, căci aici practic totul e cu capul în jos, în sensul că, după cum carnavalul presupune o „viaţă răsturnată", o „lume întoarsă pe dos", astfel că e încoronat antipodul regelui, anume sclavul sau bufonul, aşa şi în povestea despre Ivan, el ne este înfăţişat ca stăpân care poate să îi poruncească morţii, pe când în realitate noi suntem toţi supuşi acesteia, ea fiind cea mai exigentă regină şi judecător.

Dintre prozatorii ruşi ai secolului al XX-lea, acel care avea să devină un maestru al menippeii a fost Mihail Bulgakov. În această ordine de idei, analizând creaţia marelui prozator, cunoscutul critic literar român N. Balotă afirmă următoarele: „În menipeea sa, Bulgakov recurge la unelte onirice. Vise, coşmare, viziuni se întâlnesc, se pătrund. Ceea ce nu înseamnă că realul ar fi trădat. Odată risipite puterile întunericului, încheiat sabatul, ficţiunea se precipită brusc, se depune ca o sare dură pe fundul unui vas din care lichidele turmentate, apoi potolite s-au evaporat. (…) Menippeia lui Bulgakov are două vârtejuri în jurul cărora se învârt şi curg apele acestei proze: acest bal diabolic şi patimile de pe Golgota la care nu participăm decât de departe…" [6, p. 389].

În contextul literaturii române a secolului trecut, cel care s-a remarcat printr-o predilecţie deosebită pentru menippee a fost Pavel Dan. Analizând creaţia lui, acelaşi N. Balotă menţionează: „Spectacolul ambivalent al naşterii şi morţii în lumea desacralizată a satului prezintă deci o împletire a bocetului cu batjocura, a patosului înalt cu trivialitatea. Se pare că o asemenea ambivalenţă a spectacolului ritual este arhaică, aparţine celor mai vechi straturi ale culturii. Ea nu este un rezultat al agoniei acestei lumi arhaice" [7, p. 216]. Referindu-se la una din cele mai cunoscute nuvele scrise de prozatorul român, şi anume *Înmormântarea lui Urcan bătrânul*, criticul afirmă: „Evenimentul cel mai grav în ordinea general umană, ca şi în aceea particulară a satului, care din timpuri arhaice a fost înconjurat cu ceremonii, cu rituri, cu forme, moment în care viaţa unei colectivităţi se cristalizează

BDD-A6915 © 2010 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:53:16 UTC)

într-o anumită ordine, dă la iveală o dezordine profundă. Ceea ce revelează epica lui Pavel Dan, insistând asupra acestui spectacol ambiguu, este tocmai o ambiguitate funciară a condiției umane. Gravă şi derizorie în acelaşi timp, astfel ne apare ea, prin prisma aceasta care dă naştere la o difracție a efectelor, a trăirilor. Căci în prezentarea înmormântării lui Urcan, fără să se vorbească despre moarte ca atare, această limită a umanului e închipuită sub dubla ei ipostază patetică şi hilară" [7, p. 222].

Trebuie menționat şi faptul că Bahtin totuşi nu a fost primul care să cerceteze genul menippeei. Înaintea sa acest subiect l-a abordat şi filosoful german Georg Misch, a cărui cea mai cunoscută operă este monumentala *Istorie a autobiografiei* (1907-1959). Astfel, referitor la acesta, Craig Brandist menționa în cartea sa consacrată cercului apărut în jurul lui Bahtin: „Pe urmele lui Misch, Bahtin susține că menippeea s-a format într-o eră când «mitul național» al Antichității îndepărtate se dezintegra: era elenistică" [8, p. 147].

În concluzie, dorim să remarcăm încă o dată importanța covârşitoare, pe care a avut-o, potrivit concepției lui M. Bahtin, menippeea în evoluția romanului dialogic sau polifonic. Merită însă menționat şi faptul că menippeea nu trebuie identificată cu satira menippee, întrucât prima ne este prezentată de către marele teoretician rus ca o generalizare a celei de a doua. Astfel, menippeea, spre deosebire de satira menippee, cuprinde fenomene literare din diferite epoci: nuvele renascentiste, satire medievale şi povestiri filozofice. Termenul „menippee" a fost ulterior adoptat ca denumire a unui gen literar sau a unei teorii bazate pe principiile esteticii filozofice, semioticii şi naratologiei, care a fost dezvoltată de către filologul ucrainean Alfred Barkov.

Dar subiectul dat nu şi-a pierdut încă particularitatea care ne permite să îl considerăm unul destul de problematic, aşa încât discuțiile în contradictoriu, chiar polemicile referitoare la acesta, care au loc în mediul filologic, ne îndeamnă să fim foarte receptivi la acest gen carnavalizat al menippeei şi la „aventurile" pe care le cunoaşte el în cercurile filologice contemporane.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Marian Vasile, *M. Bahtin*: *discursul dialogic*, Bucureşti, 2001.
2. Mihail Bahtin, *Problemele poeticii lui Dostoievski*, Bucureşti, 1970.
3. http://www.utoronto.ca/tsq/DS/01/031.shtml
4. http://www.rusnauka.com/SND/Philologia/2_vatchenko.doc.htm
5. F. M. Dostoievski, *Visul unui om ridicol*, în „Jurnal de scriitor", Iaşi, 2008.
6. N. Balotă,*Universul prozei*, Bucureşti, 1976.
7. N. Balotă, *Romanul românesc în secolul XX*, Bucureşti, 1997.
8 Craig Brandist, *The Bakhtin circle*: *philosophy*, *culture and politics*, London and Sterling, 2002.

SUMMARY

This article is about the menippeah and how Mikhail Bakhtin understood it, considering this carnivalesque literary genre as one of the main ancient sources of the polyphonic novel. In his book about Dostoevsky's poetics, the great literary theorist analyzed some of the works written by this famous genius of the Russian literature, trying to demonstrate that they can be called genuine menippeahs. Following Bakhtin's analysis, and speaking about some Romanian prose writers of the 19th century, the author of this article considers Mihai Eminescu and Ion Creangă to be those whose works *Empty Genius* and *Ivan Turbincă* can be treated as outstanding examples of menippeahs. The two writers mentioned in this article that illustrated the Russian and the Romanian menippeah of the 20th century are Mikhail Bulgakov and Pavel Dan.

BDD-A6915 © 2010 Academia de Ştiințe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:53:16 UTC)